

UOT 338.48
JEL Z3

MƏMMƏDOVA Ü.İ.
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, elmi işçi
ulker13@rambler.ru

TURİZM SEKTORUNUN RƏQABƏTLİLİYİNDƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLU

Tədqiqatın məqsədi - turizm sektorunda rəqabətliliyin ölçülməsi metodları araşdırılıb.

Tədqiqatın metodologiyası - turizm sektorunda rəqabətcəqabililiyində dövlət tənzimləməsinin təsirinin ölçülməsi

Tədqiqatın nəticələri- turizm sektorunun inkişafında dövlət tənzimləməsinin əsli olduğu əsas korrelyasiya yolu ilə reallaşdırılıb.

Açar sözlər: tənzimləmə, rəqabətlilik, Pirson korrelyasiya, determinant

GİRİŞ

Keçən əsrin ikinci yarısından sonra bir neçə əmil nəticəsində turizm sektoru sürətlə inkişaf etməyə başladı. Birincisi, ölkələrəarası hərəkət liberallaşdı, ikincisi, texnoloji inkişaf nəticəsində nəqliyyat xərcəri ümumi xərcərdə daha az paya malik oldu. Üçüncüsü, insanların gəlirləri xeyli artdı. Dördüncüsü, əmək məhsuldarlığının artması nəticəsində, işçilərin əsədə vaxtları çoxaldı. Turizm sənayesininədən gələn gəlirlər artdıqca hər bir ölkə bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət yetirməyə başladı. Turizm iqtisadi fəaliyyət sahələri arasında ən çox dövlət müdaxiləsinə ehtiyacı olan və ən çox özəl sahibkarlıqla bağlı olan sahələrdəndir. Belə ki, turizmin inkişafı üçün yuxarıda sadaladığımız əmillərdən demək olar ki, hamısı dövlətin birbaşa müdaxiləsi ilə bağlı olan əmillərdir. Ölkəyə səyahət üçün viza sisteminin sadələşməsi, nəqliyyat sisteminin, xüsusilə, hava nəqliyyatının təşkili, ölkədə yol, rabitə, elektrik enerjisi və sair infrastrukturun inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və sair məsələlər turizm sənayesinin inkişafına ciddi təsir göstərir. Digər tərəfdən, turizmin iqtisadi inkişafa təsirləri, xüsusilə, yeni iş yerlərinin yaradılmasında və ölkəyə valyuta axınında mühüm rol ölkələri bu sektorun inkişafına xüsusi diqqət yetirməyə vadar edir. Təsədüfi deyil ki, 2013-cü ildə Meksikada G20 sammitində ölkələr rəsmi olaraq elan etdilər ki, turizm yeni iş yerlərinin yaradılmasında, iqtisadi artımda və inkişafda mühüm rol oynayır. (UNWTO. (2013)) [1]. Dövlətlərin turizm sənayesinin inkişafına belə cəlb edilməsinin əsasən iki səbəbi var: birincisi, məhz dövlətin müdaxiləsi və dəstəyi ilə turizm sənayesini rəqabətli edə bilən ətraf mühit yarana bilər (Devine & Devine, 2011) [2]. Belə ki, turizm üçün zəruri olan qanunvericilik şəbəkəsinin, təhlükəsizliyin, siyasi sabitliyin təmin edilməsi, maliyyə institutlarının normal fəaliyyəti dövlət hakimiyyəti ilə bağlıdır (Tang & Jang, 2009) [3]. İkincisi, turizmin inkişafı ictimai hesab olunan infrastrukturun, məsələn, yolların, çimərliklərin, parkların, muzeylərin, həmçinin təbii sərvət hesab olunan meşə və dağların, çay və göllərin və sair mövcudluğundan və istifadəyə yararlılığından çox asılıdır. Belə “ekzogen əmillər” turizm sənayesinin mənfəətli və rəqabətli olmasında mühüm rol oynayır (Croes, 2011) [4]. Hər bir ölkə turizmin inkişafında digərlərindən fərqli üstünlüklərə malik olmağa çalışır ki, bu sahədə rəqabətliliyi təmin edə bilsin. Çünki məhz rəqabətlilik nəticəsində ölkə turistlər üçün daha cəlbəedici ola bilər (Enright, Michael, J. və Newton, James (2005)).

• Turizm sektorunda rəqabətlilik

“Turizm sektorunda rəqabətlilik” anlayışı ilk baxışda aydın olsa da mahiyyətcə xeyli mübahisəlidir. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar, məsələn, Omerzel Gomezelj, D. (2006) turizm sektorunda rəqabətliliyi turizmlə bağlı mal və xidmətlərin digər ölkələrlə müqayisədə daha yaxşı təqdim

edilməsi kimi ifadə edirlər [5]. Lakin *Crouch və Ritchie (2003)* hesab edirlər ki, rəqabətlik o halda yüksək olur ki, ölkəyə gələn turistlərin nəinki sayı çox olsun, həm də onlar məmnunluqla daha çox xərcləsinlər və ölkənin vətəndaşlarının rifah halı yaxşılaşsın, gələcək nəsillər üçün ölkənin təbii sərvətlərinə ziyan dəyməsin. Rəqabətliyi belə yanaşmanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, turizmin, iqtisadi fəaliyyət sahəsi kimi, əsas məqsədi ölkənin mövcud dəyərlərinə, o cümlədən maddi və mənəvi dəyərlərinə ziyan vurmadan insanların rifahını yüksəltmək olmalıdır. Yalnız belə yanaşma çərçivəsində rəqabətliyin artırılması nəinki turistlər üçün ölkəni daha cəlbedici edəcəkdir, həm də ölkə əhalisinin maddi və mənəvi rifahını yüksəldə bilər.

Rəqabətlik isə müxtəlif amillərlə, o cümlədən, təbii, sosial, iqtisadi, mədəni, siyasi, coğrafi və sair amillərlə bağlı ola bilər. Rəqabətliyin turizm sənayesi üçün mühümlüyü onun müqayisəli qiymətləndirilməsini vacib edir (*Dwyer, L. və Kim, C.V. (2003)*) [6]. İqtisadi ədəbiyyatda rəqabətliyin ölçülməsi üçün müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilir. Bu göstəricilərin bəziləri xərclərə, bəziləri məhsula, digərləri isə mexanizmlərə aiddir. Bu göstəricilərdən kəmiyyətə ölçüləbilənlərlə yanaşı (məsələn, gələn turistlərin sayı, ölkədaxilində turistlərin xərcləri, turizm sektorunda məşğulların sayı, bu sektorda yaradılan əlavə dəyərin həcmi və sair) elə göstəricilər də var ki, onlar ölkəni keyfiyyətə xarakterizə edir. Məsələn, cəmiyyətdə oturuşmuş adət-ənənələr və mədəniyyət, turizm sektorunda xidmət səviyyəsi, təbii şərait, coğrafi mövqe və sair).

• **Turizm sektorunda rəqabətliyin ölçülməsi metodları**

Turizm sektorunun rəqabətliyi kəmiyyətə ölçülə bilən və ölçülə gətirilməsi çətin olan çoxlu sayda müxtəlif amillərdən asılıdır. Ona görə də onun qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün zəif determinantların müəyyən edilməsi çətin prosesdir. Buna baxmayaraq turizmin rəqabətliyinin ölçülməsi üçün müxtəlif metodlar təklif edilir. Bu metodlarda ən geniş istifadə ediləni Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən “Səyahət və Turizmin Rəqabətliyi İndeksi” (TTCİ) və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən hazırlanan qiymətləndirmə metodudur.

Dünya İqtisadi Forumu 2007-ci ildən başlayaraq milli turizm rəqabətliyi göstəricilərini Səyahət və Turizmin Rəqabətliyi Hesabatı kimi iki ildən bir dərc edir. Bu indeksin hazırlanması və dərc edilməsi üzrə çoxlu sayda təşkilat, o cümlədən, BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatı (UNWTO), dünya Səyahət və Turizm Şurası (WTTC), Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası (IATA), Təbiətin Qorunması üzrə Beynəlxalq İttifaq (IUCN) və sair təşkilatlar əməkdaşlıq edir. Dünya İqtisadi Forumunun 2017-ci il üzrə Səyahət və Turizmin Rəqabətliyi Hesabatında deyilir ki, TTCİ indeksinin hazırlanmasında əsas məqsəd ayrı-ayrı ölkələrin davamlı inkişafına nail olmaq üçün turizm sektorunun inkişafına təsir göstərən əsas determinantların müəyyən edilməsi və kəmiyyətə qiymətləndirilməsindən ibarətdir (World Economic Forum. (2018) [7].

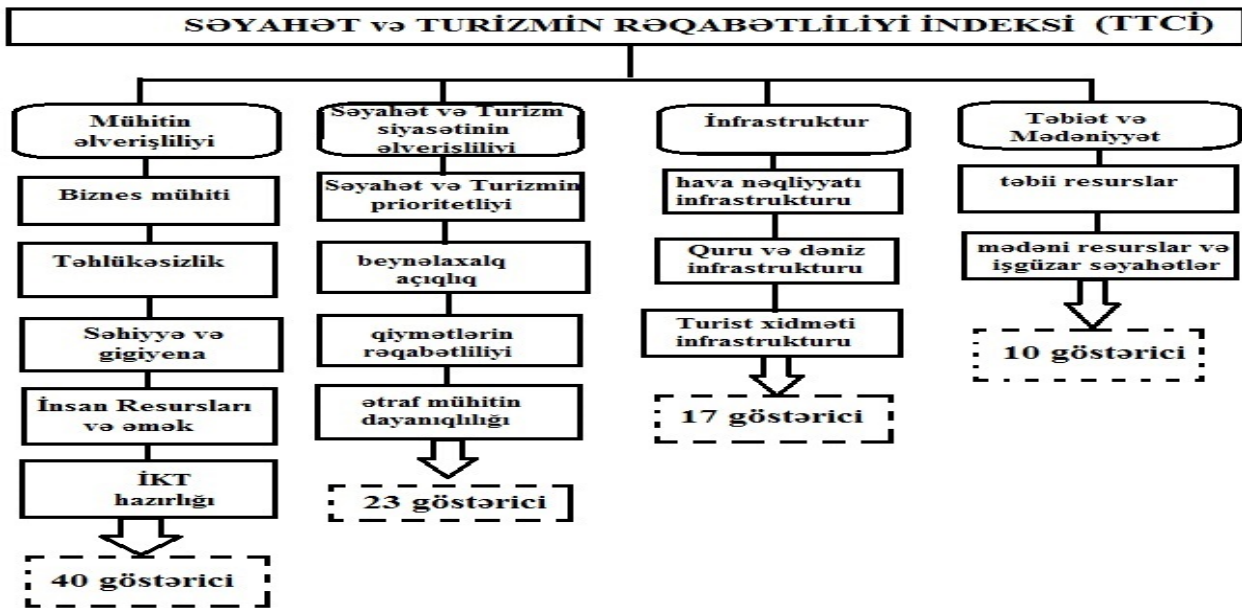
TTCİ indeksin hesablanması zamanı istifadə edilən metodologiya daim təkmilləşdirilir. Hazırda TTCİ kompozit indeks olaraq 4 sub-indeks və 90 göstərici əsasında hesablanır. Sub-indekslərin hər biri müxtəlif sayda alt-indekslərdən ibarətdir (şəkil 1.1). “Mühitin əlverişliliyi” sub-indeksi 5 alt-indeksdən və 40 göstəricidən, “Səyahət və Turizm siyasətinin əlverişliliyi” sub-indeksi 4 alt-indeksdən və 23 göstəricidən, “İnfrastruktur” sub-indeksi 3 alt-indeksdən və 17 göstəricidən, “Təbiət və Mədəniyyət” sub-indeksi 2 alt-indeksdən və 10 göstəricidən ibarətdir. TTCİ-in hesablanmasında istifadə edilən 90 göstəricidən üçdə ikisi (60 göstərici) beynəlxalq təşkilatların informasiya bazasından əldə edilən statistik göstəricilərdir. Digər 30 göstərici isə Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən həyata keçirilən sorğular vasitəsilə hazırlanır. Sorğular kəmiyyətə hesablanması mümkün olmayan göstəricilərin kəmiyyət formasına gətirilməsi üçün aparılır. Belə sorğuların aparılmasına 15 mindən çox iş adamı və turizm xidmətlərindən istifadə edən insanlar cəlb edilir.

TTCİ indeksinin hesablanması metodologiyasına əsasən göstəricilər

$$6 * \frac{\text{ölkənin göstəricisi} - \text{ölkələr üzrə mümkün minimum}}{\text{ölkələr üzrə mümkün maksimum} - \text{ölkələr üzrə mümkün minimum}} + 1$$

düsturu indeksləşdirilərək 1-7 arası balla qiymətləndirilir. Bu aralıqda “1” -göstəricinin ifadə etdiyi fəaliyyətin ən aşağı, “7” isə ən yuxarı səviyyədə həyata keçirilməsini ifadə edir. Hər bir alt-indeks ona daxil olan göstəricilərin hesabı ortası kimi hesablanır. Sub-indekslər də ona daxil olan alt-

indekslərin hesabı ortası kimi hesablanır. TTCİ indeksi də eyni metodologiya ilə, yəni ona daxil olan 4 sub-indeksin hesabı ortası kimi hesablanır.

Şəkil 1.1. Səyahət və Turizmin Rəqəbətliyi İndeksinin tərkibi

TTCİ indeksində birbaşa dövlət tənzimləməsi ilə bağlı olan determinantlar demək olar ki, əksər sub-indekslərin tərkibinə daxildir. TTCİ-nin birinci sub-indeksi olan turizmin inkişafı üçün “*biznes mühitinin əlverişliliyi*” alt-indeksi 12 göstəricini əhatə edir. Bura 1) mülkiyyət hüququ; 2) birbaşa xarici investisiyaların idarəedilməsinin biznesə təsirləri; 3) mübahisələrin həllində hüquqi bazanın səmərəliliyi; 4) qeydiyyat məsələlərində hüquqi bazanın səmərəliliyi; 5) tikintiyə icazə alma üçün tələb olunan vaxt (gün); 6) tikintiyə icazənin alınması üçün xərclər (tikinti xərclərində %); 7) bazarda dominantlıq dərəcəsi; 8) biznesin başlaması üçün tələb olunan vaxt (gün); 9) biznesin başlanması üçün xərclər (ÜMG-də %); 10) vergitutmanın işə təşviq etməyə təsiri; 11) vergitutmanın investisiyaya təşviq etməyə təsiri; 12) cəmi vergi dərəcəsi (mənfəətdə %). Bu göstəricilərdən demək olar ki, hamısı bu və ya digər dərəcədə dövlət tənzimləməsi ilə bağlıdır.

TTCİ-nin ikinci - “*müdafiə və təhlükəsizlik*” sub-indeksi 5 göstərici əsasında hesablanır. Bunlar 1) cinayət və hüquqpozmaların biznesə təsiri; 2) polis xidmətlərinin etibarlılığı; 3) terrorizmin biznesə təsiri; 4) terror hadisələrinin baş verməsi indeksi; 5) 100000 insana ölüm cinayəti halları. Bu göstəricilərdən hamısının dolayısı ilə dövlət idarəçiliyinə aidiyyəti olsa da, birbaşa turizm iqtisadiyyatına dövlət müdaxiləsi kimi qiymətləndirilə bilməz.

TTCİ-nin üçüncü - “*sağlamlıq və gigiyena*” alt-indeksinə 6 göstərici daxildir. Bunlar 1) hər min nəfərə həkimlərin sayı; 2) Əhalinin təkmilləşdirilmiş sanitariya xidmətlərinə girişi olanların ümumi əhali sayında payı (%); 3) əhalinin inkişaf etmiş içməli su mənbələrinə girişi olanların ümumi əhali sayında payı (%); 4) hər 10000 nəfərə xəstəxana çarpayıların sayı; 5) yaşlı əhali arasında immun çatışmazlığı virusuna yoluxanların payı (%); 6) 100000 nəfər əhali arasında malareya xəstələrinin sayı. Bu göstəricilərin də dolayısı ilə turizm fəaliyyətinə aidiyyəti çübhəsizdir. Lakin bu göstəricilərin dövlət tənzimləməsi siyasəti bütünlükdə turizm fəaliyyəti ilə bağlı deyil və cəmiyyətin sağlamlığı ilə bağlıdır.

TTCİ-nin dördüncü - “*insan resursları və əmək bazarı*” alt-indeksinə 9 göstərici daxildir. Bunlar 1) ibtidai təhsilə cəlb edilənlərin bu yaşda olanlar arasında payı (net %); 2) orta təhsilə cəlb edilənlərin bu yaşda olanlar arasında payı (gross %); 3) kadr hazırlığının həcmi; 4) müştəri yönümünün dərəcəsi; 5) işə qəbul və işdən azad etmə praktikası; 6) bacarıqlı işçilərin tapılmasının asanlığı; 7) xarici işçilərin işə qəbulunun asanlığı; 8) ödəniş və məhsuldarlıq; 9) işçi qüvvəsində qadınların iştirakı (kişilərin sayına nisbəti). Bu göstəricilər arasında da dövlətin turizm sektoruna

yönəlik müdaxiləsi ilə birbaşa bağlı olan göstərici yoxdur. Lakin dolayısı ilə bu göstəricilərin hər birinin turizm iqtisadi fəaliyyət sahəsinə aidiyyəti şübhəsizdir.

TTCİ-nin beşinci- *“İKT hazırlığı”* alt-indeksinə 8 göstərici daxildir. Bunlar 1) İKT-dən biznes-biznes transaksiyalar üçün istifadə edilməsi; 2) internet xidmətlərindən biznes-istehlakçı transaksiyalar üçün istifadə edilməsi; 3) internet istifadəçilərinin əhalinin sayında payı (%); 4) Əhalinin hər 100 nəfərinə sabit genişzolaqlı internet abunəçilərinin sayı; 5) əhalinin hər 100 nəfərinə mobil telefon abunəçiləri; 6) əhalinin hər 100 nəfərinə mobil genişzolaqlı abunəçilərin sayı; 7) mobil şəbəkənin əhatə dairəsi (əhalinin sayında %); 8) elektrik enerjisi təchizatının keyfiyyəti. Bu göstəricilərdən də heç biri birbaşa turizm iqtisadi fəaliyyət sahələri üçün xarakterik deyil və bu sahədə dövlət tənzimləməsinin əsas məqsədi turizmin inkişafı ilə bağlı deyildir. Lakin buna baxmayaraq, bu göstəricilərdən hər birinin turizm sənayesinin inkişafına təsirləri vardır.

TTCİ-nin altıncı- *“səyahət və turizmin prioritetləşməsi”* alt-indeksi 6 göstəricidən ibarətdir: 1) hökumət üçün səyahət və turizm sənayesinin prioritetləşməsi; 2) Səyahət və turizm üçün dövlət xərcləri (büdcədə %); 3) turistlərin cəlb edilməsi üçün marketing və brendləşmənin səmərəliliyi; 4) Səyahət və turizm məlumatlarının müvəssəlliyi (0-120 arası bal. 120 ən yaxşı); 5) aylıq və ya illik səyahət və turizm məlumatlarının vaxtında verilməsi (0-21 arası bal. 21 ən yaxşı); 6) ölkənin brend strategiyasının reytingi (1-10 arası bal. 10 ən yaxşı). Bu göstəricilərdən demək olar ki, hamısı dövlətin turizm sənayesi üzrə siyasəti ilə birbaşa bağlıdır və bu sahədə tənzimləmənin birbaşa məqsədi səyahət və turizm sənayesinin inkişafına yönəlidir.

TTCİ-nin yeddinci- *“beynəlxalq açıqlıq”* alt-indeksi 3 göstəricini əhatə edir: 1) viza verilməsi üzrə tələblər (1-100 arası bal. 100 ən yaxşı); 2) ikitərəfli Hava Nəqliyyatı Xidmətlərinin açıqlılığı (0-38 arası bal. 38-ən yaxşı); 3) qüvvədə olan regional ticarət müqavilələrinin sayı. Bu göstəricilər üzrə də dövlət tənzimləməsinin səyahət və turizm sənayesinin inkişafına birbaşa təsirləri var. Hətta sonuncu göstərici daha çox mal və digər xidmətlər ticarəti ilə bağlı ola bilsə də turizmin inkişafı üçün onun birbaşa təsirlər etdiyini qəti söyləmək mümkündür.

TTCİ-nin səkkizinci – *“qiymətlərin rəqəbatliliyi”* alt-indeksi 4 göstəricidən ibarətdir: 1) bilet vergiləri və hava limanında ödənişlər (0-100 arası bal. 100 ən yaxşı); 2) mehmanxanalarda qiymət indeksi (ABŞ dolları); 3) Alıcılıq qabiliyyəti pariteti; 4) yanacağın qiymət səviyyəsi (ABŞ dolları/1 litr). Bu göstəricilər üzrə dövlətin müdaxiləsi daha çox məhdudlaşdırıcı xarakterli ola bilər. İlk iki göstərici üzrə müdaxilə turizm sənayesi ilə birbaşa bağlı olsa da liberallaşma siyasətinin əksinə yönəldiyindən turizmin inkişafına mənfi təsir göstərə bilər.

TTCİ-nin doqquzuncu – *“ətraf mühitin dayanıqlılığı”* alt-indeksi 10 göstəricidən ibarətdir. Bunlar 1) ekoloji normaların ciddiyyəti; 2) ekoloji normalara əməl edilməsinin təmini; 3) səyahət turizm sənayesinin inkişafının dayanıqlılığı; 4) bərk cisimlərin (2.5) konsentrasiyası (mq/m3); 5) ekoloji razılaşmaların ratifikasiyası (0-27 arası bal. 27 ən yaxşı); 6) əsas su çatışmazlığı (5-0 arası bal. 0-ən yaxşı); 7) təhlükə altında olan əsas təbii növlər (bütün növlərdə % payı); 8) meşə örtüklərinin dəyişməsi (%); 9) çirkab suların təmizlənməsi (%); 10) sahilboyu şelflərdə balıqçılığın dərəcəsi (ton/km2). Bu göstəricilərdən heç biri birbaşa turizm fəaliyyəti ilə bağlı deyil. Bu göstəricilərin aid olduğu sahələr üzrə dövlət siyasəti bütünlükdə iqtisadiyyatın və cəmiyyətin davamlı inkişafını əsas məqsəd qoyaraq həyata keçirilir və dolayısı ilə turizm sənayesinə təsir edir. Lakin bu göstəricilərin turizm sektoruna şübhəsiz təsirləri vardır və bu təsirlərlə bağlı iqtisadi ədəbiyyatda çoxlu sayda tədqiqatlara rast gəlinir (məsələn, Emilda K. Joseph, 2016).

TTCİ-nin onuncu – *“hava nəqliyyatı infrastrukturunu”* alt-indeksi 6 göstəricidən ibarətdir: 1) hava nəqliyyatı infrastrukturunun keyfiyyəti; 2) yerli uçuşlarda əldə oluna bilən oturmaq kilometrərin həcmi (milyon); 3) xarici uçuşlarda əldə oluna bilən oturmaq kilometrərin həcmi (milyon); 4) 1000 nəfərə düşən təyyarə uçuşlarının sayı; 5) hava limanlarının sıxlığı (hava limanları/milyon nəfər); 6) fəaliyyətdə olan aviaxətlərin sayı. Bu göstəricilər də turizmin tələb funksiyasının artmasına birbaşa təsir göstərməyən göstəricilərdir. Onlar daha çox dolayısı ilə təklif funksiyasına təsir göstərir. Turizmin inkişaf etdirilməsi üçün dövlətin bu göstəriciləri inkişaf etdirməsi gələcəkdə özünü doğrultmayan xərclər yarada bilər. Ona görə də bu göstəricilərin inkişaf etdirilməsi turizmin tələb funksiyasının inkişafı ilə paralel aparılmalıdır.

TTCİ-nin on birinci – “*yerüstü nəqliyyat və port infrastrukturu*” alt-indeksi 7 göstəricidən ibarətdir: 1) yolların keyfiyyəti; 2) yolların sıxlığı (cəmi ərazidə %); 3) asfaltlaşdırılmış yolların sıxlığı (cəmi ərazidə %); 4) dəmiryolu infrastrukturunun keyfiyyəti; 5) dəmiryolunun sıxlığı (dəmir yolunun uzunluğu/torpaq sahəsinin sahəsi); 6) port infrastrukturunun keyfiyyəti; 7) yerüstü nəqliyyatın səmərəliliyi. Turizmin sənayesinin tələb nə də təklif funksiyaları bu göstəricilərdən birbaşa asılı olmasa da bu göstəricilərin də hər birinin dolayısı ilə turizmin inkişafında mühüm əhəmiyyəti var.

TTCİ-nin on ikinci – “*turizm xidmətləri infrastrukturu*” alt-indeksi 4 göstəricidən ibarətdir: 1) əhalinin hər 100 nəfərinə düşən mehmanxana otaqlarının sayı; 2) turizm infrastrukturunun keyfiyyəti; 3) avtomobil icarəyə verən şirkətlərin mövcudluğu; 4) hər 1000 yaşlı adama düşən bankomatların sayı. Bu göstəricilərdən ilk ikisi turizm xidmətləri ilə birbaşa digər ikisi isə dolayısı ilə əlaqədardır. Lakin bu göstəricilərin hamısı turistlərin rahatlığı və məmnunluğuna ciddi təsir göstərir (*Daliborka Blazeska et al., 2018*), (*Sonja Jovanović və Ivana Ilčić, 2016*).

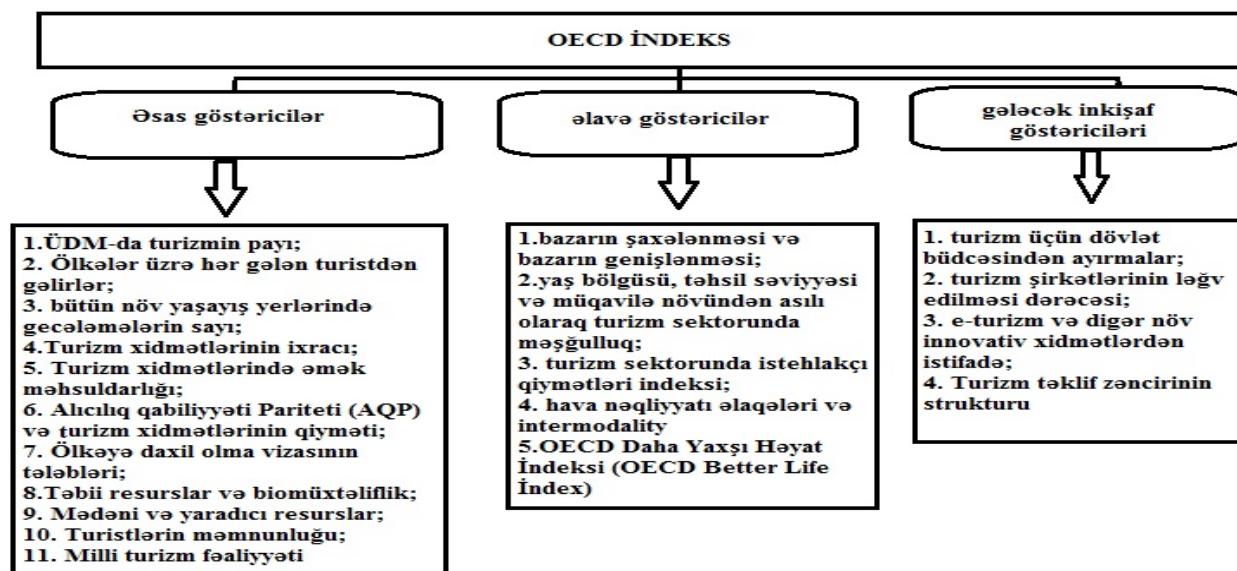
TTCİ-nin on üçüncü – “*təbii ehtiyatlar*” alt-indeksi 5 göstəricidən ibarətdir. Bunlar 1) Ümumdünya İrs təşkilatında qeydiyyatda alınan yerlərin sayı; 2) Ölkədə məlum təbiət növlərinin sayı; 3) qorunan ərazilərin ümumi ərazilərin sahəsində payı (%); 4) təbii turizmin rəqəmsal tələbi (0-100 arası bal, 100 ən yaxşı); 5) təbii aktivlərin cəlbəedilənliyi. Bu göstəricilərin dövlət tənzimləməsi ilə əlaqəsi digər göstəricilərlə müqayisədə daha azdır, lakin turizmin tələb funksiyasının inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir (*Ilaria Goio et al., 2006*).

TTCİ-nin on dördüncü – “*mədəni ehtiyatlar və biznes səfərləri*” alt-indeksi 5 göstəricidən ibarətdir. Bunlar 1) Ümumdünya İrs təşkilatının siyahısında olan mədəni abidələrin sayı; 2) şifahi və qeyri-maddi mədəni irs (ifadələrin sayı); 3) idman stadionlarının sayı (böyük stadionların sayı); 4) ümumdünya assosiasiyaların iclaslarının sayı (üç ildə orta); 5) mədəni və istirahət turizminin rəqəmsal tələbi (0-100 arası bal, 100 ən yaxşı). Bu göstəricilərdən 3,4 və 5-ci daha çox dövlət tənzimləməsinin obyektinə ola bilər və dolayısı ilə turizmin inkişafına təsir göstərə bilər (*Ngozi Ezenagu və Iwuagwu Chinonso, 2016*).

Turizmin rəqəbətliyi qiyətləndirilməsi üçün istifadə edilən digər metod İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD İndeks) hazırladığı metoddur (*Dupeyras, A., & MacCallum, N. (2013)*). OECD indeksi ölkədə turizmin inkişafı üçün rəqəbətliyi qiyətləndirilməsinə imkan versə də TTCİ indeksindən mahiyyətə fərqlənir. Belə ki, bu indeks ölkələri müqayisəli qiyətləndirilməsi məqsədi daşımır və turizm fəaliyyəti üçün ölkənin həyata keçirdiyi siyasətin güclü və zəif tərəflərinin müəyyənəlməsinə və bütünlükdə turizm fəaliyyətinin rəqəbətliyi qiyətləndirilməsinə imkan verir. Bu indeksdə istifadə edilən göstəricilərin dinamikası əsasında turizm fəaliyyəti üçün ölkədə mövcud olan risklərin mahiyyətini müəyyən etmək imkanı var. Belə qiyətləndirmələr turizmin inkişafına mane olan amillərin vaxtında müəyyən edilməsinə və dövlət tərəfindən zəruri tədbirlərin görülməsinə imkan verir.

OECD indeksi də yalnız statistik göstəricilərdən ibarət deyil və indeksin hesablanması turizm xidmətindən istifadə edən və ya bu sektorda fəaliyyət göstərən iş adamlarının münasibətindən də istifadə edilir. Bu indeksin hesablanması üç müxtəlif mahiyyətli göstəricilərdən istifadə edilir: 1) 11 əsas göstərici; 2) 5 əlavə göstərici; 3) 4 gələcək inkişaf göstəriciləri.

TTCİ və OECD indekslərinin digər fərqləndirici cəhəti birincinin hesablanması 90 göstəricidən, ikincinin hesablanması isə 20 göstəricidən istifadə edilməsidir. Bu iki indeks arasındakı mühüm fərqlərdən biri də OECD indeksində iqtisadi nəticələrdən daha çox istifadə edilməsidir. Belə ki, turizmin ÜDM-də payı, ölkəyə gələn turistlərdən əldə edilən gəlirlərin mənşə ölkələr üzrə təsnifləşdirilməsi, turizm xidmətlərinin ixracı, turizm sektorunda əmək məhsuldarlığı, alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) və sair göstəricilər iqtisadi fəaliyyətin nəticəsinə daha çox aiddir.

Şəkil 1.2. Turizm fəaliyyətinin rəqabətliliyi üçün OECD indeksinin tərkibi

• ***Turizm sektorunda rəqabətliliyi müəyyən edən göstəricilər arasında dövlət tənzimləməsinə aid olan determinantlar və onların kəmiyyətə qiymətləndirilməsi metodları***

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, turizm sektorunun inkişafında dövlət tənzimləməsinin müstəsna rolu var. Məhz müxtəlif ölkələrdə turizm sektorunun fərqli səviyyədə inkişafı digər amillərlə yanaşı bu sektora aid dövlət siyasətinin mahiyyətindən və nə dərəcədə həyata keçirilməsindən asılıdır. Turizm sektorunun rəqabətliliyi indekslərində bu sektora dövlət müdaxiləsinin səviyyəsi kəmiyyətə əks olunmuşdur. Elə buna görə də turizm sektorunda rəqabətliliyin təmin edilməsində dövlət tənzimləməsinin rolunu müəyyən etmək üçün biz, metodoloji olaraq, hər iki indeksin tərkibində birbaşa dövlət müdaxiləsini əks etdirən determinantları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirəcəyik [8].

OECD İndeksində birbaşa dövlət tənzimləməsi ilə bağlı olan determinantlar bunlardır: 1) Alıcılıq qabiliyyəti pariteti; 2) ölkəyə daxil olma vizasının tələbləri; 3) hava nəqliyyatı əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi; 4) turizm üçün dövlət büdcəsindən ayrımlar. OECD İndeksində yer alan digər göstəricilər birbaşa dövlət müdaxiləsi ilə bağlı olmasalar da dolayısı ilə dövlət müdaxiləsinə məruz qalırlar. Lakin biz yalnız birbaşa dövlət müdaxiləsini əks etdirən determinantlar üzrə tədqiqatımızı davam etdirəcəyik [9].

TTCİ ilə ona daxil olan alt-indekslər və alt-indekslərin öz aralarında qarşılıqlı Pirson korrelyasiya əmsallarının analizi (118 ölkə) (2019)

	<i>TTCİ</i>	<i>“biznes mühitinin əlverişliliyi”</i>	<i>müdafiə və təhlükəsizlik</i>	<i>sağlamlıq və gigiyena</i>	<i>“insan resursları və əmək bazarı</i>	<i>İKT hazırlığı</i>	<i>səyahət və turizmin prioritetləşməsi</i>	<i>beynəlxalq açıqlıq</i>	<i>qiymətlərin rəqəbətliliyi</i>	<i>ətraf mühitin dayanıqlılığı</i>	<i>hava nəqliyyatı infrastrukturur</i>	<i>yerüstü nəqliyyat və port infrastrukturur</i>	<i>turizm xidmətləri infrastrukturur</i>	<i>təbii ehtiyatlar</i>	<i>mədəni ehtiyatlar və biznes səfərləri</i>
TTCİ	1														
<i>“biznes mühitinin əlverişliliyi”</i>	0.684668	1													
<i>müdafiə və təhlükəsizlik</i>	0.598923	0.608258	1												
<i>sağlamlıq və gigiyena</i>	0.761815	0.478545	0.581502	1											
<i>“insan resursları və əmək bazarı</i>	0.82673	0.788158	0.636678	0.711982	1										
<i>İKT hazırlığı</i>	0.874931	0.72691	0.683523	0.859005	0.845841	1									
<i>səyahət və turizmin prioritetləşməsi</i>	0.720415	0.570332	0.519413	0.538511	0.638271	0.648019	1								
<i>beynəlxalq açıqlıq</i>	0.806849	0.562309	0.579038	0.589912	0.6907	0.708059	0.63556	1							
<i>qiymətlərin rəqəbətliliyi</i>	-0.383556	-0.323416	-0.264049	-0.156323	-0.351259	-0.325243	-0.271509	-0.354461	1						
<i>ətraf mühitin dayanıqlılığı</i>	0.521025	0.447944	0.494292	0.383537	0.479491	0.530735	0.346774	0.486549	-0.576698	1					
<i>hava nəqliyyatı infrastrukturur</i>	0.904178	0.722199	0.518242	0.647208	0.775067	0.806095	0.650627	0.706265	-0.426268	0.433663	1				
<i>yerüstü nəqliyyat və port infrastrukturur</i>	0.861315	0.756887	0.605848	0.665252	0.785171	0.81932	0.59613	0.697617	-0.448532	0.574042	0.796369	1			
<i>turizm xidmətləri infrastrukturur</i>	0.871403	0.592018	0.567788	0.755464	0.714935	0.858083	0.70514	0.708692	-0.418062	0.554169	0.785127	0.749281	1		
<i>təbii ehtiyatlar</i>	0.513505	0.100058	0.023309	0.079828	0.282318	0.170412	0.319897	0.405979	-0.230164	0.150414	0.392372	0.219792	0.291438	1	
<i>mədəni ehtiyatlar və biznes səfərləri</i>	0.747887	0.277761	0.187462	0.432813	0.431473	0.452444	0.326206	0.482235	-0.243559	0.204436	0.641798	0.556954	0.483181	0.603297	1

Qeyd: müəllif tərəfindən hesablanıb

Turizm sektorunun rəqabətliliyinin və davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün ona təsir edən amillər arasında əlaqələrin səviyyəsinin analiz edilməsi zəruridir. TTCİ indeksi ilə onun tərkib hissəsi olan alt-indekslər, həmçinin alt-indekslərin öz arasında Pirson korrelyasiya analizi deməyə əsas verir ki, TTCİ-nin yalnız bir alt-indeks ilə -“qiymətlərin rəqabətliliyi” ilə korrelyasiya əlaqəsi çox zəifdir, həmçinin bu əlaqənin trendi neqativdir. Digər bütün alt-indekslərlə TTCİ arasındakı Pirson korrelyasiya əmsalı kifayət qədər yüksəkdir.

“*Biznes mühitinin əlverişliliyi*” alt-indeksinin 5 digər alt-indeks ilə -“müdafiə və təhlükəsizlik”, “insan resursları və əmək bazarı”, İKT hazırlığı”, “hava nəqliyyatı infrastrukturu”, həmçinin “yerüstü nəqliyyat və port infrastrukturu” alt-indeksi ilə korrelyasiya əlaqəsi yüksəkdir. Digər göstəricilərlə korrelyasiya əlaqəsi zəifdir. Xüsusilə, bu alt-indeksin “qiymətlərin rəqabətliliyi”, “təbii ehtiyatlar”, həmçinin “mədəni ehtiyatlar və biznes səfərləri” alt-indekslərindən asılılığı demək olar ki, yoxudur.

“*Müdafiə və təhlükəsizlik*” alt-indeksinin iki -“insan resursları və əmək bazarı” və “İKT hazırlığı” alt-indeksləri ilə korrelyasiya əlaqəsini də qənaətbəxş hesab etmək olar. Digər alt-indekslərlə əlaqə mövcud deyil və bu göstəricilər arasında H0 hipotezi özünü doğruldur. “sağlamlıq və gigiyena” alt-indeksinin dörd -“insan resursları və əmək bazarı”, “İKT hazırlığı”, yerüstü nəqliyyat və port infrastrukturu, həmçinin “turizm xidmətləri infrastrukturu” alt-indeksləri ilə korrelyasiya əlaqəsi yüksəkdir.

“*İnsan resursları və əmək bazarı*” alt-indeksi ilə “İKT hazırlığı”, “hava nəqliyyatı infrastrukturu”, “yerüstü nəqliyyat və port infrastrukturu”, turizm xidmətləri infrastrukturu” alt-indeksləri arasındakı korrelyasiya əlaqəsi də güclüdür. Lakin “qiymətlərin rəqabətliliyi” və “ətraf mühitin dayanıqlılığı” alt-indeksi ilə əlaqə zəifdir.

NƏTİCƏ

Bu alt-indekslər arasındakı Pirson korrelyasiya əmsalları göstərir ki, turizmin rəqabətliliyinin ölçülməsində istifadə edilən və dövlət tənzimləməsi prosesində turizmlə birbaşa əlaqəsi olmayan, lakin dolayısı ilə turizm sənayesinə təsir göstərən dörd alt-indekslə- “qiymətlərin rəqabətliliyi”, “ətraf mühitin dayanıqlılığı”, “təbii ehtiyatlar” və “mədəni ehtiyatlar və biznes səfərləri” digər alt-indekslərin korrelyasiya əlaqəsi zəifdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. UNWTO. (2013). Asia and the pacific and the Americas the most “open” regions for travellers in terms of Visas. Press Release No. PR13005. Madrid, Spain: World Tourism Organization. Retrieved from <http://media.unwto.org/press-release/2013-01-28/asia-and-pacific-and-americas-most-openregions-travellers-terms-visas>.
2. Devine, A., & Devine F. (2011). Planning and developing tourism within a public sector quagmire:Lessons from and for small countries. *Tourism Management*, 32(6), 1253–1261. DOI: 10.1016/j.tourman.2010.11.004.
3. Tang, C., & Jang, S. (2009). The tourism-economy causality in the United States: A sub-industry level examination. *Tourism Management*, 30(4), 553–558.
4. Croes, R. (2011). The small island paradox: Tourism specialization as a potential solution. Lambert Academic Publishing
5. Omerzel Gomezelj, D. (2006). Competitiveness of Slovenia as a Tourist Destination. *Managing Global Transitions*. Volume 4· Number 2· Summer 2006.
6. Dwyer,L and Kim,C.V. (2003). Destination Competitiveness: determinantes and indicators. *Current issues in tourism*, 6(5),369- 424.
7. World Economic Forum. (2018). The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017. Paving the way for a more sustainable and inclusive future.

8. Güləliyev.M. “Xarici iqtisadi fəaliyyət: tənzimləmə ilə liberallığın tarazlığı” Monoqrafiya «Elm və Bilik», 2018, 363 səh.
9. Məmmədova Ü.İ “Turizm sektorunun dövlət tənzimləməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə” Elmi əsərlər 2018 №3 səh 112-118

**Мамедова У., диссертант
Институт экономики НАНА**

**Роль государственного регулирования в конкурентоспособности
туристического сектора**

Цель исследования - Изучены методы измерения конкурентоспособности в сфере туризма.

Методология исследования - измерение влияния государственного регулирования на конкурентоспособность в сфере туризма

Результаты исследования-осуществлено основное соотношение государственного регулирования в развитии туристического сектора.

Ключевые слова: регулирование, конкурентоспособность, корреляция Пирсона, детерминант

**Ulker Mammadova
Institute of Economics of ANAS, dissertant**

The role of state regulation in the competitiveness of the tourism sector

The purpose of the research - The methods of measuring competitiveness in the tourism sector were studied.

Methodology of the study - measuring the impact of government regulation on competitiveness in the tourism sector

Main results - the main correlation of state regulation in tourism sector development was realized

Key words: regulation, competitiveness, Pearson correlation, determinant

Daxil olub: 22.06.2019